

הרב פרופ' ארי צ' זיבוטפסקי, ד"ר ארי גרינספאן ויוסף נ' זיבוטפסקי

אכילת חגבים לבני אשכנז לדעת הרב יוסף קאפח

אנחנו חיים בעידן מיוחד. בעקבות קיבוץ הגלויות הנרחב שכולנו חווים, שאלות רבות שבמשך דורות היו תאורטיות ולא מעשיות עולות עכשיו, הלכה למעשה. קהילות של יהודים חיו ברחבי הגלות, רחוקות זו מזו, בלי קשר ביניהן וללא שיתוף מסורותיהן בענייני הלכה זה עם זה. במאמר זה נעסוק באחת מן המסורות האלו.

התורה נותנת סימני כשרות לבעלי החיים למיניהם: בהמה או חיה כשרה רק אם היא מפריסה פרסה ומעלה גרה; ודג הוא כשר רק אם יש לו סנפיר וקשקשת. בניגוד לשתי הקבוצות הללו, התורה אינה נותנת סימני טהרה בעופות, ורק נותנת רשימה של עופות טמאים. ניתן להסיק מכך, שכל שאר העופות שבעולם, טהורים. היום, מכמה טעמים, אנחנו אוכלים עופות רק על פי מסורת רציפה איש מפי איש. עקב זאת, מספר העופות הנאכלים מצומצם יחסית. הרבה יהודים שומרי תורה ומצוות מכירים את הדברים שאמרנו לעיל. ישנה עוד קבוצה אחת של בעלי חיים שלגביהם התורה נתנה סימני טהרה, עם זאת, היום רוב רובם של היהודים לא טעמו חגבים מעולם, וחלק ניכר מהם אף אינם ערים לעובדה שיש מינים טהורים של חגבים.

סימני חגבים

כתוב בתורה (ויקרא יא; כא-כב):

כא אף את זה תאכלו מפל שרץ העוף החלף על ארבע אשר לא לו כרעים ממעל לרגליו לנתר פהן על הארץ: כב את אלה מהם תאכלו את הארבה למינו ואת הסלע למינהו ואת החרגל למינהו ואת הקגב למינהו.

נאמר במשנה¹:

ובחגבים - כל שיש לו ארבע רגלים, וארבע כנפים, וקרסולים, וכנפיו חופין את רובו. רבי יוסי אומר: ושמו חגב.

בעקבות המשנה, ה"שולחן ערוך" פוסק:

סימני חגבים: כל שיש לו ד' רגלים וד' כנפים, וכנפיו חופין את רוב אורך גופו ורוב היקפו, ויש לו שני כרעים לנתר (פי' לקפץ ולהעתיק ממקום למקום) בהם. ואפילו אין לו עכשיו, ועתיד לגדלם לאחר זמן. ואע"פ שיש בו כל הסימנים הללו, אינו מותר אלא אם כן שמו חגב או שיש להם מסורת ששמו חגב.²

פסק זה הוא לפי דעת רבי יוסי, שחגב כשר לאכילה רק אם בני אדם קוראים אותו חגב או שיש מסורת שככה הוא נקרא. נמצא שבניגוד לבהמה או חיה או דג, שאפשר לבדוק את כשרותו באמצעות סימניו, בחגב, יש צורך גם שתהיה מסורת ששמו חגב.

בארצות צפון אפריקה ותימן, היו החגבים מצויים, ולכן הייתה מסורת בידי כל היהודים שחיו בהן בשאלת כשרותו של כל מין של חגבים. בארצות אשכנז, הסיפור היה שונה. היעדר חגבים בארצות שחיו בהן האשכנזים, גרם לאי ידיעת המסורת בעניין כשרות החגבים. לכן לא אכלו חגבים בארצות אשכנז. הט"ז אומר שהטעם שאין אוכלים חגבים הוא: "לפי שאין אנו בקיאים בשמותיהם".³ ויש מי שחשבו שהמסורת בדבר כשרות החגבים נשתכחה לגמרי מן העולם. כך למשל אומר בעל "ערוך השולחן": "ומימינו לא שמענו שיהא מקום שאוכלים בו חגבים".⁴ נוצר מצב שברוב העולם הספרדי אכלו חגבים, ובעולם האשכנזי אף לא ידעו שיש יהודים שאוכלים חגבים, ובוודאי שהם עצמם לא אכלו. כל זה עד ימינו אנו.

אבל אין ההבחנה בין האשכנזים לספרדים בעניין זה מוחלטת, כיוון שיש גם בעולם הספרדי מי שלא אכלו חגבים. רבי חיים בן עטר, בעל "אור החיים" על התורה ו"פרי תואר" על יורה דעה סבור שהמסורת שהייתה בידי בני מרוקו מקורה בטעות. וזה לשונו:

ושאלתי עוד מקצת זקנים שהיו מצויין אצל מורי הרב הנזכר, אם שמעו ממנו יסוד היתר זה, והגידו לי שאמר להם שמעולם לא פשטו ידיהם בהם לאוכלם אלא בשנת רעב לא תקום צ"פ, שהיה רעב גדול, ופשטו ידיהם בהם, ומאז ועד עתה לא זזה ידיהם מהם [...] ומעולם לא נשמע להם היתר בהם.⁵

על אף דבריו, היו רבנים ופוסקים לפניו בתקופתו ולאחריו בכל צפון אפריקה ותימן שהתירו אכילת חגבים.⁶

2 יורה דעה סימן פה סעיף א.

3 יו"ד פה: א.

4 ערוך השולחן יו"ד פה: ה.

5 פרי תאר יו"ד פה ס"ק א.

6 זוהר עמר, הארבה במסורת ישראל, רמת-גן: אוניברסיטת בר אילן, (תשס"ד).

הבנת המסורת

כשני תלמידי ישיבה אשכנזים, נחשפנו בשנת התשמ"ב לגדלותו של הרב קאפח זצ"ל, כשנתבקשנו לשחוט פסיון. לא ידענו אפילו היכן נמצא עד נאמן שיש לו מסורת שהפסיון הוא עוף טהור. אמנם הפסיון ידוע כעוף טהור, ונזכר גם בתלמוד ובראשונים ובאחרונים,⁷ אך היום אין פוסקים שעוף כשר לאכילה כי אם על ידי מסורת (שולחן ערוך, יורה דעה, סימן פב סעיף ב). הרב משה פיינשטיין נשאל בעניין כשרות הפסיון והשיב שאסור לאכול את הפסיון בהיעדר מסורת בדבר כשרותו. וזה לשונו (איגרות משה, יורה דעה, חלק א, סימן לד):

ולא ידוע עוף זה במדינה זו, ולכן אין לשחוט עליהם כי אין לנו מסורת עליהם [...] ולכן אף שביש מסורת באיזה מקום יכולין לסמוך גם במקום שאין להם מסורת על המסורת שבמקום שאוכלין [...] מ"מ הא על השם לבד ודאי אין לסמוך דאולי יש דומין לו שנקראו ג"כ בשם זה וגם יש שינוי בהשמות בין המדינות, אלא צריך דוקא שהמעידים יראו ויכירו בטביעות עין שעוף זה הוא שאוכלין אותו במדינה ההיא.

שוחחנו בעניין זה עם חברים בבית המדרש ב"ישיבת הר עציון". ידידנו הרב חננאל סרי סיפר לנו שבאותו שבוע הזכיר הרב קאפח בשיעורו שהוא זוכר ששחטו פסיון בתימן. אנחנו מתביישים לספר שהגענו לבית הרב קאפח, שני צעירים בני תשע-עשרה, בלי לדעת מי הוא הרב קאפח, ועד כמה הוא חשוב בעולם התורה. אנחנו זוכרים שראינו איש צנוע יושב על ספסל, רגליו משולבות תחתיו, מוקף ספרים וכתבי יד. הוא קיבל את פנינו ברצינות ובכבוד על אף גילו הצעיר. הרב קאפח סיפר לנו שיש לו מסורת על הפסיון וביקש שנביא לו שני פריטים לזהותם. הבאנו לו שני פסיונים, אחד זכר ואחד נקבה. הוא שחט אחד ואנחנו שחטנו אחד, ובזה הועברה לנו מסורת כשרותו של הפסיון. הרב כתב לנו מכתב וזה לשונו:

הנני מאשר בזה שהיו לפני הרב אריה יוסף בן הרב אנשיל מרדכי, והרב ארי צבי ב"ר דוב זיבטופסקי, שניהם מארה"ב, והביאו לפני עוף הפסיון, הוא הנקרא בערבית "תדרג" ובתימן נקרא "דראג", הידוע לי שהוא עוף טהור ויש בו כל סימני טהרה, ויש לנו בו מסורת שהוא עוף טהור, וראינו רבנים גדולים ששחטו את העוף הנ"ל בלי שום פקפוק. ועל כן שחטו עוף זה בפני כדמו".⁸ ועל זה באתי על החתום היום א' ט"ו בסיון התשמ"ב.

7 על ההיסטוריה ראה: יהודה פליקס, גידול פסיונים בארץ (לשאלת כשרותם). תחומין א, תש"ם, עמ' 423–432.

8 ראה מאמרנו: כשרותו של הפסיון. בתוך: ספר זכרון לרב יוסף בן דוד קאפח זצ"ל. עורכים: זהר עמר, חננאל סרי. רמת-גן: לשכת רב הקמפוס של אוניברסיטת בר-אילן, (תשס"א), עמ' 107–116.

עם הבנת חשיבותו של הרב בעולם ההלכה והמסורת, כשהתעניינו במסורת בדבר הארבה, ידענו שדעתו תהיה בין החשובות. בשנת תשנ"ב, לפני שידידנו פרופסור זהר עמר הבהיר את כל העניין בספרו הנפלא "הארבה במסרת ישראל",⁹ תפסנו ארבה גדול ליד "מפעל התכלת" בכפר-אדומים והבאנו אותו אל הרב קאפח כדי לזהותו, והוא אמר לנו מיד שאין לו מסורת על הזן הזה. לזה מתכוון מרן כשהוא אומר ב"שולחן ערוך" שצריכה להיות מסורת "ששמו חגב".

עד כה הייתה שאלתנו לרב קאפח פשוטה: על איזה זן של ארבה יש ליהודי תימן מסורת שהוא כשר. בשנת התשנ"ט, פנינו אל הרב קאפח בשאלה מורכבת יותר: האם אשכנזי יכול לסמוך על המסורת התימנית ולאכול ארבה מזן שהוא טהור בעיניהם? הוא ענה לנו בכתב בפירוש. וזה תצלומו:

ב"ה
אלול תשנ"ט
כבוד הרב ארי גרינספאן
ל"ה ארי הנעלה
כבר פגשתי רבות בענין הארבה, ולדעתי כיון שאין לשלוח עדות
מעמדת בהן לאסור, וללא אופן להן מעמדת לא אכן כי לא כסירות, יכולים
הם לסמוך על מעמדת אמת תמצית מלא מזה רבנו ולכללם.
וכבר פרסם ל"ה זהר עמר יגברת בהצעתו בריתא, "הארבה ואכילתו
במעמדת ישראל" ואם יורה לפרסומי על הארבה
בכל קטבול הארץ
יוסף קאפח

וזה לשון המכתב:

ב"ה אלול תשנ"ט

כבוד ד"ר ארי גרינספן נ"י

ד"ר ארי הנעלה

כבר פרסמתי רבות בענין הארבה, ולדעתי כיון שאין לשאר עדות מסורת בהן לאסור, אלא אין להן מסורת לאכלן כי לא הכירום. יכולים הם לסמוך על מסורת אמת נפוצה מאז משה רבנו ולאכלם.

וכבר פרסם ד"ר זהר עמר חוברת בהוצאת בר אילן "הארבה ואכילתו במסורת ישראל" ושם הפנה לפרסומי על הארבה.

בכל הכבוד הראוי

יוסף קאפח

הרב כתב לנו שאין לאשכנזים מסורת, מפני שלא הכירו את הארבה, מפני שהאשכנזים לא חיו באזורים שהיה בהם ארבה, אבל מותר להם לסמוך על מסורת תימן ולאכול ארבה.

סיקרנה אותנו השאלה, למה הוא מתכוון כשהוא כותב: "כבר פרסמתי רבות בענין הארבה"? מסתבר שכבר כמה שנים לפני כן, הרב פרסם מאמרים והביע בהם את דעתו בעניין זה, כגון בעיתון "המודיע" מיום ח' באדר א' תשי"ט (16.2.59), ושם כתב:

ונראה כי גם אלה שלא נהגו לאכול את הארבה יכולים לסמוך עלינו ועל מסורותינו ולחזור לאוכלה בלי שום פקפוק. כ"ש וכ"ש שאין למחות בידי מחזיקי הקבלה והמסורת.

כמעט ולא נכתב בספרות ההלכתית בעניין אכילת הארבה על ידי קהילות שאין בידיהן מסורת. אף השאלה הפשוטה יותר: האם מותר לאדם להמשיך לסמוך על המסורת כשהוא עובר ממקום שיש בו מסורת למקום שאין. בעל "כף החיים" עוסק בעניין זה. וזה לשונו (יורה דעה, סימן פה, סעיף ו):

והרבה מקומות יש בספרד שאוכלים אותו. הרשב"א בתה"ב ובחי' כנה"ג בהגב"י סוף אות ג, וכן המנהג בתימן שאוכלין אותו, וא"כ התימנים ההולכים

לעיר אחרת או הבאים לדור בירשת"ו מותר לאוכלם על פי המסורת שיש בידם כמ"ש לעיל סי' פ"ב סי' ד' גבי עוף.

אחד המקורות היחידים הדנים בעניין זה הוא תשובה של רב חלבי מירושלים, הרב יוסף ידיד הלוי (תרכ"ו-תר"ץ), האומר בספרו "ימי יוסף בתרא":

לענין דינא. אם נתברר לנו אפילו על פי מסורת הק"ק בני תימן שהם ממדינא אחרת שזה המין אוכלין אותו והוא שמו חגב, אז יש לסמוך בפשיטות לאוכלו. אך אם יעידו סתם שהם מקובל להם שהוא מין טהור ואוכלין אותו אך לא ידעו ולא נתקבל להם אם שמו חגב או לא, אז וודאי אין לסמוך עליהם.

עוד תשובה בעניין זה נכתבה על ידי הרב שמואל דוד הכהן מונק מחיפה בשנת התשכ"ט, כשדן בשאלת כשרות האתרוג התימני. וזה לשונו (שו"ת פאת שדך, סימן סב):

ולענ"ד גם אנחנו רשאים לסמוך על מסורת בני תימן.

אבל הוא מסתייג בעניין אכילת חגבים:

הדברים ניכרים שאינם בקיאים בהם יפה, ובודים להם סימן שלא נזכר בדברי רז"ל (שיש להן צורת חי"ת), וגם צריכין טביעות עין יפה, לומר זה טהור וזה טמא, והרי רש"י העיד שאין אנו בקיאים.

בצורה דומה כתב גם הרב יצחק יוסף (ילקוט יוסף, סימן פה):

ויש שנהגו להקל בזה אף לאחר שעלו לארץ. ואין למחות בידם אם מסתמכים על המסורת שבידם, ובקיאים בסימנים היטב, ויודעים הסוג ששמו חגב. אבל קהילות שאין אצלם מסורת ומנהג לאכול חגבים, אין לסמוך על הסימנים גם כשידוע ששמו חגב.

בשנת התשס"ב (2002) ובשנת התש"ע (2010), ערכנו בירושלים מה שכינינו "סעודת מסורת", והגשנו בה כשמונה-עשרה מנות, ולוונו כל מנה בשיעור קצר הנוגע לצד ההלכתי או ההיסטורי של המאכל, כולל העברת המסורות בפומבי. בין המאכלים שהגשנו היו גם חגבים. משגיח הכשרות ביקש גיבוי הלכתי לפני שהתיר כניסת חגבים למטבח הנמצא תחת פיקוחו. פנינו בכתב אל הרב עובדיה יוסף, וקיבלנו תשובה מלשכתו ביום ל' סיוון התשס"ב ובה חזר על עמדתו הידועה בדבר אכילת חגבים. וזה לשונו: "מי שאין לו מסורת אסור לו לאכול חגבים בכל אופן [...]". אך הוא הוסיף וחיידש "אם בישלו בכלים חגבים אין הכלי נאסר."

לפני תקופתנו אנו, היו מכות ארבה שכיחות יחסית בארץ, ועקב זאת היהודים הכירו היטב את סימני החגב. כך למשל מעיד הרב יהוסף שווארץ:

ולעיתים רחוקים הוא מכת מדינה כי הם נופלים לאלפים ולרבבות אין מספר ויכסו את עין הארץ וגו'. כן ראיתי בשנת תקצ"ח (1837) ביום ב', ח"י כסלו¹⁰ [...] הערביים והישמעאלים צלום באש ואכלום, וכן היהודים שהם ממדינת בארבאריא [Maghreb = Barbary, North Africa] אכלו מהם באמרם שמקובל אצלם שהמין הזה הוא חגב ומותר לאכלו.¹¹

בשנים האחרונות התופעה כמעט ואינה קיימת עם התפתחותן של טכניקות מתקדמות של הדברה, המונעות מכות קשות ולהקות ענקיות של ארבה מלהופיע בשמי הארץ. באפריקה ובערב הסעודית, עדיין יש מכות ארבה הגורמות נזק רב לחקלאות. עקב זאת מתחילה להישכח המסורת בדבר אכילת חגבים.

בשנת התשס"ה הגיעה מכת ארבה לארץ הקודש אחרי יותר מחמישים שנה שלא הגיעו להקות ארבה לארץ. על אף ההתעניינות הרבה בעם על המכה, ובבני התורה בעניין המסורת, הבננו שיש פה הזדמנות גורלית והיסטורית. היה ברור לנו שזו עלולה להיות מכת הארבה האחרונה בארץ שגדולי רבני תימן ומרוקו וזקני העדה שנולדו בתימן ומרוקו עדיין בחיים ועדיין זוכרים את המסורת. פנינו אל הרב מחפוד והצענו לו לארגן כנס בעניין זה ולהזמין אליה את הרבנים והזקנים שיש להם מסורת בעניין זה. בשיתוף עם פרופ' זהר עמר, ארגנו כנס מוצלח. הכנס נערך בליל כ"ו בכסלו התשס"ה (8 בדצמבר 2004 למניינם) באולם האירועים של בית הכנסת "שבזי" בראש העין. הרבה רבנים חשובים השתתפו ושיתפו את הקהל במסורותיהם.

בשנות החמישים, רוב בני תימן בארץ היו יהודים שהתחנכו בתימן, ורובם זכו לטעום את טעם הארבה עוד בתימן. בשנת תשס"ה, רוב יוצאי תימן וצפון אפריקה, כבר לא הייתה בידם מסורת בעניין אכילת החגבים. בלי שימור המסורת, גם כשנרצה לאכול חגבים, לא נוכל לעשות זאת בלא לשמר את המסורת. אחת הטכניקות היעילות ביותר לשימור מסורת והעברתה, היא לעשות זאת בפומבי. טכניקה כזאת הייתה נהוגה בחלק מקהילות גרמניה לפני השואה. לפי עדויות רבות, נהגו ראשי הקהילה בפרנקפורט דמיין ובהלברשטאט לשחוט מדי שנה ציפורי דורר בפרהסיה כדי להזכיר לציבור שהדרור מותר באכילה. ואף על פי שמדובר בציפור קטנה, נהגו טובי העיר לאכול אותה בפומבי ולומר: פשר, פשר, פשר.

בכנס זכו מאות המשתתפים להכיר את סימני הכשרות של החגב, להיחשף למסורת, לראות בעיניהם "מעשה רב", ואף לטעום בעצמם ממטעמי חגבים כשרים.

10 ככל הנראה נפלה פה טעות, ח"י כסלו תקצ"ח היה בשבת ולא ביום ב'.

11 תבואות הארץ, יהוסף שווארץ, ירושלים תר"ס (מהדורה תשנ"ח דף שט). הוא גם מזכיר מכת ארבה בשנ"ת תר"ה (1845).

הרבה רבנים ותלמידי חכמים השתתפו בכנס, ובהם: הגאון רבי שלמה מחפוד שליט"א, ראב"ד בד"ץ "יורה דעה"; הגאון הרב ישראל שרעבי שליט"א, רב שכונה בפתח-תקווה; והגאון הרב אהרון בדיחי שליט"א, רבה של אבן-יהודה. מארח הכנס היה הגאון רבי עזריה בסיס שליט"א, רבה הראשי של ראש-העין. את הערב הנחה הרב חננאל סרי שליט"א, מיוזמי הכנס.

הצלחנו להפתיע את באי הכנס באוסף מכתבים של פוסקים מכל הזרמים והעדויות בדבר כשרות החגבים לאכילה על ידי האשכנזים. ואלה שמות כמה מן הרבנים שנטו להתיר או התירו בפועל לאשכנזים לאכול חגבים שיש להם מסורת: הרב יוסף קאפח זצ"ל, הרב יוסף צובירי זצ"ל, ויבדל"א הרב שלמה מחפוד, הרב יצחק רצאבי שליט"א, הרב יעקב אריאל שליט"א והרב עזרא בצרי שליט"א. בניגוד לאלה, היו גם לא מעט רבנים שאסרו על האשכנזים לאכול חגבים. בשבילנו, שיא הערב והגשמת העברת המסורת היה טיגון ארבה על ידי פרופסור זהר עמר ואכילת חגבים טהורים על ידי רבים מן המשתתפים.

חסרונו של הרב קאפח בכנס הורגש מאוד. הרבה מן הרבנים האוסרים את החגבים תולים את האיסור בפקפוקם בדבר אמיתות מסורתם של יהודי תימן. הרב קאפח האמין במסורת שקיבל מרביתו בלי שום פקפוק, וכמו שכתב לנו במכתבו: "יכולים הם לסמוך על מסורת אמת נפוצה מאז משה רבנו לאוכלם", אמונה החלטית שהמסורת הגיעה אליו ממש מפיו של משה רבנו.